

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

За версією «The Economist», демократія була найуспішнішою політичною ідеєю ХХ ст. [1, с. 38]. І неважко зрозуміти чому, бо демократичні країни зазвичай заможніші, ніж недемократичні, рідше воюють і ефективніше ведуть боротьбу з корупцією, надають своїм громадянам право висловлювати думку й визначати свою та своїх дітей долю. Готовність багатьох людей у різних куточках світу ризикувати всім заради цієї ідеї засвідчує її незмінну привабливість. Проте демократія переживає не тільки злети, але й падіння, бо вигнати тирана виявляється легше, ніж створити життєздатну демократичну політичну систему.

Метою статті є аналіз основних проблем сучасної демократії, причин її злетів і падінь в ХХІ ст.

Від виникнення демократії в стародавній Греції до сьогодення відбулася зміна територіальних меж її існування: від давньогрецького поліса до транснаціональних об'єднань на кшталт Європейського Союзу [2, с. 34].

Кожному історичному типу держави відповідала своя форма демократії. Якщо в античну добу демократія зароджувалась і розвивалась у межах полісу, то за доби феодалізму елементи демократії зароджувалися в формі представницьких установ, що обмежували абсолютну владу монархів, наприклад, парламент в Англії, Генеральні Штати у Франції, кортеси в Іспанії, Військова Рада в Запорізькій Січі, Державна Дума в Росії тощо.

Прогрес у розвитку демократії став наслідком утвердження капіталістичних відносин й перемог буржуазних революцій в Англії, Франції, інших країнах. Ліквідація кріпацтва, скасування феодальних привілеїв зумовили появу комплексу демократичних інститутів і процедур, більшість з яких використовується й сьогодні.

На всіх етапах суспільного розвитку демократичні системи в різних країнах мали небагато спільних рис. Так, були запозичені з античності два

пріоритети: «всі рівні» і «всі мають брати участь у процесі прийняття політичних рішень». Саме вони були покладені в основу класичної теорії демократії Дж. Локком, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, які доповнили їх ідеєю «загального добра для всіх». Вже з кінця XVIII ст. чільне місце в уявленнях про демократію посіли ліберальні цінності прав та свобод особи, конституціоналізму й законності. Демократія і права людини утворили універсальну основу конституційної держави, різноманітні варіанти якої завдячували своїм походженням американській і французькій революціям [3, с. 60].

Мислителі Нового часу визначили основні принципи і ознаки ліберальної демократії – це суверенітет народу, верховенство права, гарантування широких прав і свобод громадянам, політичний плюралізм, періодична виборність органів влади, реалізація принципу розподілу влади, наявність громадянського суспільства, прийняття рішень більшістю, дотримання та охорона прав меншості. Забезпечення громадянської свободи ґрунтується, насамперед, на реалізації особистих прав і свобод людини: права на життя, свободу, щастя, спротив насильству, права на власність і вільну економічну діяльність, недоторканість житла, таємницю листування, свободу пересування й вибору місця проживання тощо. А наявність політичних прав і свобод у неї дає можливість громадянину брати участь у формуванні представницьких органів державної влади, впливати на процес розробки, прийняття та здійснення політичних рішень. Сутність ліберальної демократії знайшла відображення у запропонованому А. Лінкольном твердженні: «Government of the people, by the people, for the people» – «Правління народу, обране народом і для народу».

Процес демократизації, що розпочався у XIX ст. в країнах Західної Європи та Північної Америки, у XX ст. набув глобального виміру. Найдинамічніше демократія розвивалася після завершення Другої світової війни, а також наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX ст., коли відбувалися кардинальні політичні зміни в державах Південно-Східної й Центральної Європи та на теренах колишнього СРСР. Розширенню територіальних меж демократії в

названий період сприяло й падіння авторитарних та тоталітарних режимів у країнах Латинської Америки. Завдяки переходу значної кількості країн на шлях демократичного розвитку співвідношення сил змінилося на користь демократії, а процес її поширення, охопивши всі континенти, набув глобального характеру. За підрахунками визначного теоретика сучасної демократії А. Лійпхарта, у 1980 р. у світі нараховувалася 21 стабільна демократія (поліархія), а саме: Австралія, Австрія, Бельгія, Велика Британія, Данія, Ізраїль, Ірландія, Ісландія, Італія, Канада, Люксембург, Нідерланди, Нова Зеландія, Норвегія, США, Фінляндія, Франція, ФРН, Швейцарія, Швеція, Японія. В цих країнах ліберальна демократія проіснувала безперервно 35 і більше років. Вчений називає й 30 нестабільних демократій. Разом вони охоплювали приблизно 37% населення планети. Стабільні демократії, на його думку, характеризуються високим рівнем відповідальності урядів перед виборцями, саме тому дії урядів перебувають «у відносно тісній відповідності з бажаннями відносно великої кількості громадян протягом тривалого часу» [4, с. 38]. Найголовніше, що відрізняє поліархію не тільки від усіх видів недемократичних систем, а й від більшості молодих демократій, за Р. Далем, – це вражаюче розширення індивідуальних прав громадян, які забезпечують високий рівень особистої свободи [5]. За результатами моніторингу, який проводила міжнародна правозахисна організація «Freedom House», у 1990 р. у світі налічувалось 76 електоральних та 65 ліберальних демократій, а вже у 2000 р. – відповідно 96 і 86 [6, с. 69].

Проте далеко не всі країни, що обрали демократичний шлях розвитку, відповідають усталеним уявленням про основні принципи ліберальної демократії. Це, насамперед, стосується так званих молодих демократій, у яких процес становлення демократичних інститутів ще не завершився. Вони мало схожі на західні демократії та різняться між собою за рівнем завершеності формування політичної системи в цілому та за рівнем становлення і розвитку демократичних інститутів, соціального захисту громадян, гарантуванням реальних громадянських прав і свобод, якістю еліти, зокрема. Країни з

неповною, або електоральною демократією, мають конституції і формально створені на її основі інститути управління суспільством, проте участь громадян у політичному процесі обмежена, головним чином, участю їх у виборах.

У ХХ ст. демократія досягла значних успіхів почасти завдяки американській гегемонії, коли інші країни не хотіли відставати в своєму розвитку від США. Здобутками демократії в останні десятиліття ХХ ст. можна вважати кінець диктаторського правління в Португалії у квітні 1974 року, просування до демократії після падіння військових режимів Іспанії в 1975 р., Перу – у 1980 р., Болівії – у 1982 р., Аргентини – у 1983 р., Уругваю – у 1984 р., Бразилії – у 1985 р. тощо. У червні 1987 р. відбулися масові протести з вимогами політичної реформи у Південній Кореї, у квітні-червні 1989 р. пройшли студентські виступи на підтримку демократії на площі Тяньаньмень у Китаї. В листопаді 1989 р. відбулося падіння Берлінського муру, що ознаменувало політичні зміни в Німеччині. Водночас у Чехословаччині розгорнулась Оксамитова революція, яка привела до влади президента В. Гавела. У вересні 1990 р. Радянський Союз змушений був під тиском акцій громадянської непокори визнати незалежність Естонії, Литви й Латвії, тим самим створивши прецедент для інших радянських республік, що врешті-решт призвело до розпаду СРСР у грудні 1991 р. До перемог демократії в минулому столітті можна додати проведення загальних виборів у ПАР, в результаті яких першим чорношкірим президентом стан Н. Мандела.

Слід зазначити, що від 1980 до 2000 року демократія пережила не тільки злети, які розширювали її територіальні межі, а й декілька відкотів назад. У ХХІ ст. таких відходів стало набагато більше. Можна виділити основні причини сучасних проблем демократії: це, насамперед, фінансова криза 2007-2008 рр. та економічне піднесення в Китаї. Перша з них завдала як фінансової, так й психологічної шкоди демократичному світу. Вона виявила фундаментальні недоробки в структурах політичних системах країн Заходу та можливостей їх адекватно реагувати на зовнішні та внутрішні виклики, підірвала впевненість громадян у правильності дій власних демократичних інститутів. Десятиліттями

в цих державах зростали рівень життя населення, соціальний захист, але водночас зростали й державні борги, затверджувалися дефіцитні бюджети. Демократичні уряди все частіше залазили в борги, щоб мати можливість виконувати обіцянки виборцям, не дбаючи про довгострокову перспективу. Так, наприклад, Франція та Італія не мали збалансованого бюджету понад 30 років поспіль [7, с. 40–41]. На думку британського експерта Ф. Коггана, «фінансова криза підірвала угоду, на якій трималася демократія: вона полягала у тому, що виборці підтримують політиків в обмін на більше процвітання. Таке трапляється вже не вперше. В 1930-их європейську демократію похитнула Велика депресія. Південна Америка сповзала до автократії у 1970-их і 1980-их» [8]. Без сумніву, політика жорсткої економії, до якої змушені були вдатися уряди, не додає голосів політикам на виборах. А віра політиків у те, що впевнений розвиток стійких демократій фактично спростував теорію циклічного розвитку економіки, виявилася хибною, як й можливість приборкати всі ризики національних економік. Повільне зростання економіки й суворий бюджет провокують конфлікти в боротьбі за ресурси різних груп інтересів.

Друга причина ослаблення демократії пов'язана з різким підвищенням темпів економічного зростання в Китаї. Якщо професор економіки Гарвардського університету Л. Саммерс зазначав, що в час найшвидшого зростання економіки США рівень життя американців підвищувався вдвічі кожні 30 років, то Китай упродовж останніх 30 років подвоює свій відповідний показник кожне десятиліття [9, с. 38]. Китайські еліти заявляють, що їхня модель політичної системи, яка передбачає постійний контроль з боку КПК як правлячої партії, ефективну кадрову політику, постійну ротацію кадрів, коли існує постійний приплив нових добре підготовлених управлінців, а політичне керівництво змінюється приблизно кожні 10 років, є більш дієвою і менш вразливою, ніж демократія. Так, Чжан Вейвей, професор університету «Фудань» у Шанхаї, вважає, що демократія руйнує Захід (особливо США), бо уможливорює безвихідні ситуації, спотворює процес прийняття рішень і

приводить до влади другорядних президентів на кшталт Джорджа Буша-молодшого [9, с. 38–39], а Ван Цзізі, декан факультету міжнародних студій Пекінського університету, зауважує, що «багато країн третього світу, які запровадили західні цінності й політичні системи, переживають безладдя і хаос» [9, с. 39], а Китай, на його думку, пропонує альтернативну систему, яку взяли за зразок в Руанді, В'єтнамі, ОАЕ.

Після падіння Берлінського муру й розпаду СРСР демократизація пострадянських держав здавалася неминучою. За часів президентства Б. Єльцина Росія зробила певні кроки в бік демократичних реформ, але у 1999 р. влада перейшла до рук В. Путіна, який відтоді двічі обирався президентом, протягом одного терміну очолював уряд РФ, зупинив процеси демократизації, насадив авторитаризм, збудувавши модель так званої «керованої демократії», до того ж знайшов послідовників у Венесуелі, Аргентині, середньоазійських державах, Україні за президентства В. Януковича тощо, що стало ще однією причиною відступу демократії у XXI ст.

«Freedom House» у звіті «Держави перехідного періоду» проаналізувала ситуацію з демократією в 29 країнах колишнього Радянського Союзу, Балкан і Центральної Європи і зробила висновок, що події 2013 р. засвідчили, що режим В. Путіна став зразком для наслідування іншими авторитарними лідерами. В звіті наводяться дані про згорання демократії на пострадянському просторі, тому що в попередні десять років в умовах авторитарної влади жила кожна п'ята людина, а нині тут проживають чотири з п'яти, й тенденція до погіршення прискорюється. До того ж у 12 колишніх радянських республік, які не є членами Європейського Союзу, демократія перебуває в стані занепаду вже понад десять років. Водночас громадянське суспільство проявило стійкість у 2013 р. в Україні і Киргизстані, додають експерти. За рівнем коефіцієнту демократії перші місця посіли Естонія, Грузія та Угорщина [10].

Відомий американський політолог Ф. Фукуяма вважає, що послаблення демократичних інституцій у пострадянських країнах відбувається не через менталітет населення, а через свідомі дії владної верхівки, яка маніпулює

демократичними процедурами. «Не думаю, що річ у ментальності. Коли радянські інституції розпалися, виник інституційний та моральний вакуум. Відтак і в Росії, і в Україні до влади стали приходити люди, що сприймали державу винятково як інструмент власного збагачення», – зазначив вчений. Ф. Фукуяма наголосив, що «про Росію чи Україну я сказав би, що тут не народ корумпує владу, а влада – народ» [11]. У серпні 2013 р. він заявив, що Україна викликає найбільше розчарування, тому що у 2005 р. вона мала шанс стати справжньою демократією, але тодішній президент В. Янукович обрав шлях насадження авторитаризму, а демократичні сили не змогли об'єднатися й наробили багато помилок. До того ж, Росія, на думку Ф. Фукуяма, «зовсім не зацікавлена в тому, щоб у сусідніх країнах встановлювалися здорові демократії. Адже це б був "поганий сигнал" її громадянам. Росії, мабуть, більше подобається мати сусідами авторитарні держави» [12].

Ще один відступ демократії в ХХІ ст. мав місце у 2003 р., коли війська союзників на чолі з американцями вторглися до Іраку, але жодних слідів зброї масового знищення у С. Гусейна так і не знайшли. Президент США Дж. Буш виправдав збройну кампанію, назвавши її боротьбою за свободу та демократію. Він заявив, що «узгоджені зусилля вільних країн для підтримки демократії – початок кінця наших ворогів» [9, с. 39]. Проте прихильники реалістичної зовнішньої політики вважали наростання хаосу в Іраку доказом того, що принесена на багнетах демократія не обіцяє нічого, крім нестабільності.

Серйозним кроком назад в процесі демократизації стали події в Єгипті в 2011–2013 рр., війна в Сирії, анархія в Лівії, які знищили сподівання, що Арабська весна в недалекому майбутньому приведе до розгортання демократичних процесів на Близькому Сході. Водночас Туреччина, котра нібито успішно поєднувала поміркований ісламізм, економічне процвітання та демократію, сьогодні сповзає в корупцію і авторитаризм. Дедалі більший шквал критики на адресу прем'єр-міністра Р. Т. Ердогана лунає як з боку опозиційних політичних сил, так і з боку різних соціальних груп, громадських об'єднань, які засуджують корупційність влади, жорстоке придушення протестів у

стамбульському парку «Гезі», скандал навколо Ф. Гулена, який є авторитетним духовним лідером мусульман-сунітів, прийняття законів, які розширили можливості уряду контролювати судову гілку влади, служби безпеки, засоби масової інформації та інтернет. Останній його крок – це наказ заборонити на деякий час Twitter. До того ж Туреччина має проблеми, пов'язані з гальмуванням економічного розвитку. Серед членів «клубу багатих країн» ОЕСР в Анкари найбільший дефіцит поточного балансу, що робить її вразливою до втрати довіри з боку іноземних інвесторів. Від квітня минулого року ліра впала на 24%, розгойдавши маховик інфляції [13, с. 41].

У Бангладеш, Таїланді й Камбоджі опозиційні сили бойкотували останні вибори або відмовлялися визнати їх результати, тут пройшли багаточисленні виступи громадян проти дій урядів. Усе це показало, що побудова демократичних інституцій справа складна, й розвіяло поширене уявлення, що паростки демократії досить швидко обов'язково розквітнуть. Отже, ще однією з причин відступів демократії є те, що політики занадто багато уваги приділяли виборам і занадто мало – іншим важливим елементам демократії, насамперед, створенню демократичних інститутів та формуванню демократичної політичної культури як еліт, так й громадян. Найуспішніші демократії виявилися такими значною мірою тому, що уникнули спокуси мажоритаризму – уявлення про те, що перемога на виборах дає більшості право робити те, що їй заманеться. Громадянське суспільство повинно стримувати владу від необачних кроків, наприклад, корупції, контролювати дотримання нею прав і свобод громадян. Один із засновників сучасної демократії Дж. Медісон заявляв, що для того, «щоб створити уряд, яким керуватимуть люди заради людей, спочатку потрібно дати йому можливість контролювати народ, а далі зобов'язувати його контролювати себе самого» [14, с. 42]. Навіть державам із давніми демократичними традиціями треба постійно оновлювати політичні системи для того, щоб належним чином вирішувати внутрішні й зовнішньополітичні проблеми. Зрілим демократіям, як і молодим, необхідна дія принципу стримування і противаг між гілками влади.

Важко назвати зразком демократії і Європейський Союз. Наприклад, рішення про запровадження євро в 1999 р. приймали переважно уряди, а не громадяни. Лише дві країни, Данія і Швеція, провели з цього питання референдуми (до речі, в обох випадках відповідь була негативною). Під час останньої економічної кризи єврозони керівництво ЄС змусило Італію та Грецію замінити демократично обраних лідерів урядами технократів. З цього приводу британський експерт Ф. Когган зауважує, що, зокрема, «демократія віддалилася від людей. Коли вона зароджувалася в Афінах, то ґрунтувалася на прийнятті рішень усіма вільними громадянами (чоловіками) на форумі – агорі. Демократія сучасного зразка постала в Америці та Британії і базувалася на принципі репрезентативності, за яким виборці делегують свої повноваження тим, кого вони обирають і яких вони можуть замінити, Але зараз дедалі більше процес прийняття рішень переміщується від представників громадян до технократів» [8].

Останні вибори до Європарламенту показали, що частина виборців підтримала популістські партії, які обіцяли вирішення всіх назрілих проблем, та правих радикалів, які йшли на вибори під гаслами «Менше Європи, менше європейської бюрократії», «Проти тоталітаризму», «Проти диктату Брюсселя». Навіть достатньо висока явка виборців (понад 43%) [15, с. 5] не свідчить повною мірою про зростання кількості прибічників європейського проекту. Так, за результатами виборів у Великій Британії рекордні 27% голосів виборців здобула Партія незалежності Сполученого Королівства (UKIP), яка закликає до припинення членства країни в ЄС, а найбільшою британською проблемою вважає наплив мігрантів із країн Сходу Європи. В Франції найбільше голосів (25%) дістав ультраправий «Національний фронт», який протиставляє інтереси французів європейським цінностям [16, с. 34]. Французький публіцист М. Вівьорка вважає, що для засновників Європи економіка була засобом, а не метою. На меті вони мали, насамперед, мораль і політику. Дійсно, утворенню ЄС передувала потужна гуманістична мотивація: щоб французи і німці не почали знову вбивати один одного. Проте сьогодні критики ЄС «з'їжджають на

популістський, ксенофобський чи навіть расистський дискурс, іноді правий, але не обов'язково – євроскептиків чимало й серед лівих». В ЄС процвітають скептицизм і абсентеїзм, виникає загроза «постдемократії», яка «зберігає обличчя демократії, але влада належить медіа, експертам, інститутам моніторингу та різноманітним лобі, що відверто шкодить формуванню політичних поглядів» [17, с. 39]. Чеський фахівець з масової комунікації Карлового університету в Празі П.Жачек вважає, що перемога правих – це випробування для європейської демократії, тому «ЄС доведеться бути сильним у відстоюванні демократії через пам'ять і колективну відповідальність за минуле» [18, с. 45].

Сучасна демократія відчуває не тільки внутрішні виклики, але й вплив глобалізаційних процесів, які суттєво змінили національну політику держав, які дедалі більше поступаються своїми повноваженнями на користь глобальних ринків, міжнародних організацій та інших наднаціональних органів. Глобалізація породжує дві взаємопов'язані, але суперечливі тенденції в політичному житті. Перша – це сепаратистський рух проти світової інтеграції, друга – це прагнення до всеохоплюючої інтеграції та уніфікації. Постає питання, яким чином можна узгодити ефективне демократичне правління з транснаціональними організаціями, бо послаблення національних держав, в межах яких виникла і умовам яких відповідала ліберальна демократія, ставить під загрозу майбутнє останньої, а негативний вплив на перспективи подальшого розвитку демократії, в свою чергу, викликає до життя різні анархістські, екстремістські, терористичні рухи, які породжують численні проблеми.

Отже, незважаючи на суперечливий характер глобалізації та її вплив на політику, проблеми, з якими стикнулися демократичні держави, все ж у світі продовжує розгортатися процес переходу до демократії. Демократія вийшла переможцем з ідеологічних протистоянь ХХ ст., зміцнила свої позиції в ХХІ ст. Ф. Фукуяма зауважив, що в 1989 р. «криза комуністичної ідеології була явною» і він очікував, що «вона завершиться переходом до чогось на кшталт західної

ліберальної демократії та ринкової економіки». Вчений й певен, що альтернативи цьому нема. На його думку, «становлення демократії – складний і тривалий процес, адже він потребує появи відповідних інституцій, що ускладнено багатьма чинниками», тому що політична система сучасної демократичної держави має базуватися на трьох засадах: сильна держава, що забезпечує дотримання законів; інституції, котрі утримують її в правовому полі; підзвітність влади [19, с. 22–23],

Література:

1. Що діється з демократією? / The Economist Newspaper Limited // Український тиждень. – 2014. – № 10. – С. 38.
2. Даль Р. Зміни меж демократичних правлінь / Роберт Даль // І. – 2001. – № 21. – С. 34–47.
3. Хабермас Ю. Демократія. Разум. Нравственность: Московские лекции и интервью / Юрген Хабермас. – М.: Academia, 1995. – 256 с.
4. Lijphart A. Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries. – New Haven; London, 1984. – P. 37–38.
5. Dahl R. Democracy and its Critics. – New Haven; London, 1989. – P. 218 – 220.
6. Основи демократії: навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів / Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук та ін.; За заг. ред. А. Колодій. – Вид. 2-ге, стереотипне. – К.: Вид-во «Ай Бі», 2004. – 668 с.
7. Хвороби демократії / The Economist Newspaper Limited // Український тиждень. – 2014. – № 10. – С. 40 – 41.
8. Британський публіцист: Демократія віддалилася від людей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tyzhden.ua/News/98119/PrintView>.
9. Історія повертається / The Economist Newspaper Limited // Український тиждень. – 2014. – № 10. – С. 38–40.

10. Freedom House: Росія відіграє вирішальну роль у занепаді демократій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/news/2014/06/12/7028776/view_print/.

11. Френсіс Фукуяма: В Україні влада корумпує народ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tyzhden.ua/News/89862/PrintView>.

12. Україна викликає найбільше розчарування – Френсіс Фукуяма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/news/2013/08/30/6996930/view_print/.

13. Битва за майбутнє Туреччини: Як прем'єр-міністр перетворюється на автократа, втрачає зв'язок із виборцями і шкодить державі / The Economist Newspaper Limited // Український тиждень. – 2014. – №14. – С. 40–41.

14. Відновлення демократії / The Economist Newspaper Limited // Український тиждень. – 2014. – №14. – С. 42–43.

15. Коваль А. Європарламент: вибори закончились, но битва тільки почалась / Алексей Коваль. // Зеркало недели. – 2014. – №19. – С. 5.

16. Цюпин Б. Політичний землетрус у ЄС: Вибори до Європарламенту продемонстрували втому електорату від класичної політики / Богдан Цюпин // Український тиждень. – 2014. – №22. – С. 34–35.

17. Вівьорка М. Мораль, культура й виживання Європи / Мішель Вівьорка. // Український тиждень. – 2012. – №37. – С. 39.

18. Павел Жачек: «ЄС доведеться бути сильним у відстоюванні демократії через колективну відповідальність за минуле» / Спілкувалася Ганна Трегуб. // Український тиждень. – 2014. – №23. – С. 44–45.

19. Френсіс Фукуяма: «Становлення демократії – складний і тривалий процес, адже він потребує появи відповідних інституцій, що ускладнено багатьма чинниками / Спілкувався Олександр Михельсон // Український тиждень. – 2013. – №38. – С. 22–24.

ЗАЯВКА

Лисенко Людмила Григорівна

Кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та суспільствознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Назва секції та підсекції: Процеси і тренди світової історії

Тема статті: **«Проблеми сучасної демократії»**

Домашня адреса: 20300 Черкаська обл., м. Умань, зав. Мілованова, буд. 4, кв. 1.

Тел. /04744/ 3-11-62.

Електронна адреса: politologyl@gmail.com.